

УДК 271.4 "1772/1795"

Надія Стоколос, Руслана Шеретюк

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УНІАТСЬКІЙ ЦЕРКВІ ПЕРІОДУ ПОДІЛІВ ПОЛЬЩІ (1772-1795 рр.) ТА ЇХНІ НАСЛІДКИ

У статті висвітлюється дискурс і механізми трансформацій в уніатській церкві періоду поділів Польщі (1772-1795 рр.). Наголошується на методах та засобах зменшення впливу уніатської церкви на Правобережній Україні

Ключові слова: уніатська церква, трансформаційні процеси, Правобережна Україна, поділи Польщі, василіани.

Трансформационные процессы в униатской церкви периода разделений польши (1772-1795 гг.) и их последствия

В статье освещает дискурс и механизмы трансформаций в униатской церкви периода разделений Польши (1772-1795 гг.). Отмечается на методах и средствах уменьшения влияния униатской церкви на Правобережной Украине.

Ключевые слова: униатская церковь, трансформационные процессы, Правобережная Украина, разделения Польше, василіани.

The transformational procesis in the uniate church of the period of the divisions of poland (1772-1795) and their consecuencis

The article deals with the discourse and the transformational mechanisms in the Uniate Church of the period of the divisions of Poland (1772-1795). The methods and the instruments of the influential decrease of the Uniate Church on the Right-Bank Ukraine are stressed.

Key words: Uniate Church, the transformational procesis, the Right-Bank Ukraine, the divisions of Poland, vasulians.

Актуальність проблеми. У квітні 2009 р. минуло 170 років від дати скасування уніатської церкви на теренах Правобережної України. Це, по суті, завершило більш ніж семидесятирічний період, упродовж якого реалізувалася низка взаємопов'язаних заходів, спрямованих на ліквідацію цієї церкви. Аналіз транс-

формаційних процесів в уніатській церкві періоду поділів Польщі дозволяє простежити радикальні зрушення та зміни, що їх зазнала ця конфесія. Вони започаткували її наступне (1839 р.) “возз’єднання” з Російською православною церквою.

Постановка проблеми. Дослідження проблеми суті та спрямованості трансформацій уніатської церкви під час трьох поділів Польщі та безпосередньо після них знайшло фрагментарне висвітлення в російській історіографії ХІХ ст. Це, зокрема, праці С. Барановського [2], П. Батюшкова [3], І. Липського [13] та М. Теодоровича [20]. Розгляд окремих аспектів цього питання простежується в наукових студіях таких вчених української діаспори, як І. Власовського [5], С. Сенік [16 – 17] та М. Чубатого [23]. У вітчизняній історіографії поважне місце займають студії С. Жилюка [7], М. Кухарського [12], Н. Стоколос [18-19], Б. Хічлача [21], Ю. Хитровської [22], П. Шкраб’юка [24], які відзначаються докладною джерельною базою, осмисленням трансформаційних процесів в уніатській церкві з позицій академічного релігієзнавства. Відтак, хоча внесок зарубіжних та вітчизняних вчених у досліджувану нами проблему є вагомим, але її актуальність, а також відсутність спеціальних розвідок свідчать про необхідність її поглибленого вивчення.

Мета і завдання дослідження. Метою наукової розвідки є встановлення дискурсу інституальних та внутрішніх зламів, що їх зазнала уніатська церква впродовж трьох поділів Польщі та безпосередньо після них, а також їхніх наслідків. Завдання дослідження полягають у з’ясуванні причин, механізмів та методів здійснення російським самодержавством цих трансформацій в уніатській церкві.

На середину ХVІІІ ст. до Київської митрополії уніатської церкви входило вісім єпархій: Київська (митрополича), Полоцько-Вітебська, Володимиро-Берестейська, Пінсько-Турівська, Луцько-Острозька, Львівсько-Галицька, Перемисько-Самбірська та Холмсько-Белзька. Спочатку постійним осідком митрополита уніатської церкви було Вільно, однак з другої половини ХVІІІ ст. ним став Радомишль на Житомирщині, де знаходилася митрополича консисторія [25, с. 492].

З них на Правобережній Україні розташовувалися три єпархії: Володимиро-Берестейська, до складу якої входили Підляшшя, частина Волині та південь Білорусі; Луцько-Острозька, яка охоплювала більшу частину Волині, та Львівсько-Галицька, до

складу якої входили Галичина та Поділля. Уніатські єпархії, як і римо-католицькі, поділялися на деканати та плебанії (парафії). Зокрема, у Київському воєводстві у 80-х рр. XVIII ст. нараховувалося 29 уніатських деканатів, а в Брацлавському – 23 [11, с. 126].

Уніатського митрополита, як і римо-католицьких єпископів, призначав польський король, а затверджувала Апостольська Столиця. Свідченням високого соціального статусу уніатського митрополита було те, що його офіційний титул своєю гідністю не поступався королівському. Так, митрополит Лев Шептицький титулувався: “Лев на Шептицях, Шептицький, Божою і апостольського престолу благодаттю, єпископ Львівський, Галицький, Кам’янецький, митрополит Київський і всієї Русі з Печерською архімандрією, коад’ютор і адміністратор апостольський, архімандрит і командор Милецький, кавалер ордену св. Станіслава” [2, с. 748].

Влада митрополита зазвичай поширювалася не лише на його архієпископію, а й на всю уніатську церкву. Зокрема, він сам призначав ієрархів у підвладні єпархії, а також здійснював обов’язки церковного судді. Це право уніатські митрополити отримали ще наприкінці XVI ст. від Папи Климента VIII. Разом із тим їхня підлеглість Апостольській Столиці не підлягала сумніву. Без дозволу Папи глава уніатської церкви не міг здійснювати продаж індульгенцій, рукопокладати в священнослужителі двоєженців, прощати гріх навмисного вбивства, здійснювати літургію у приватному домі, звільняти від церковної клятви, запроваджувати нові церковні свята, відпускати гріхи небіжчикам, оформляти розлучення тощо [11, с. 127].

Своєрідним становим хребтом уніатської церкви, її інтелектуальним ядром був Чин св. Василія Великого (ЧСВВ), заснований Йосифом-Вельямином Рутським у першій чверті XVII ст. [16, с. 30 – 31]. Очоливши після Іпатія Потія уніатську митрополію [17, с. 137 – 148], до складу якої входили литовські, білоруські та українські землі, він сприяв фундації близько 30 монастирів. Наприкінці XVII ст. василіани мали вже до 50 чернечих осередків. Зокрема, на Волині це були: ігуменські – Володимирський та Шумський, архімандритські – Жидичинський, Дубенський Спаський, Дубенський Хрестовоздвиженський, Дерманський, Дорогобузький та Милецький [3, с. 226].

На Замоїському соборі 1720 р. було ухвалено об’єднати всі уніатські монастирі Володимирської, Луцької, Холмської, Львів-

ської та Перемишльської єпархій в окремих чернечий союз, незалежний від литовського василіанського ордену під управлінням свого генерала чи протоархімандрита [1, с. 32]. Однак Папа Римський об'єднав усіх ченців-уніатів Польщі в один василіанський орден, щоправда, з поділом його на провінції: Литовську та Польську (Руську). Його глава – василіанський генерал обирався по чергову з обох провінцій, спочатку терміном на вісім років, а згодом – на чотирирічний термін. Місцем осідку зверхника Польської (Руської) провінції став Почаївський монастир. Оскільки ж у цій василіанській провінції було багато бідних монастирів, то Апостольська Столиця ухвалила рішення залишити самостійними ті з них, які могли утримувати 8 – 10 ченців, а решту – або приєднати до заможніших, або ж скасувати. У контексті цієї постанови Римської курії Дубенський василіанський з'їзд 1745 р. вирішив залишити самостійними, зокрема на Волині, такі монастирі: Почаївський, Загаєцький, Мільчанський, Луцький кафедральний, Луцький братський Хрестовоздвиженський, Білостоцький, Загорівський, Низкиницький, Мілецький, Гоцанський, Любарський та Овруцький. Крім того, багато монастирів мали статус приписаних, зокрема: до Загаєцького – Кременецький і Стоженський, до Мільчанського – Страклівський і Перекальський, до Луцького кафедрального – Піддубецький, до Луцького братського – Туминський і Четвертинський, до Загорівського – Волсвинський та Городиський [3, с. 228]. З цього видно, що в середині XVIII ст. Волинь була вкрита доволі густою мережею василіанських чернечих осередків. Загалом на 1771 р. уніатська церква мала 12 млн. віруючих, 13 тисяч парафіяльних церков і 250 василіанських монастирів [9, с. 203]. Однак поділи Польщі позначилися на уніатській церкві радикально.

Перший із них відбувся 1772 р. За ним північно-західна частина Польщі, площею 36 тис. кв. км з населенням 580 тис. чол., відійшла до Пруссії, південно-східна, площею 83 тис. кв. км з населенням 2 млн 600 тис. чол., – до Австро-Угорщини, а землі на схід від Двіни та Дніпра, площею 92 тис. кв. км з населенням 1 млн 300 тис. чол., – до Російської імперії [12, с. 280].

Щодо канонічної території уніатської церкви, то до імперії Габсбургів відійшли Львівсько-Галицька (без подільських деканатів) та Перемисько-Самбірська єпархії, а також частина Холмсько-Белзької та Луцько-Острозької. Згодом цей розподіл зазнав певних змін: одна частина Холмсько-Белзької єпархії

опинилася під владою Російської імперії, а друга (Белзька) залишилася під Австро-Угорщиною. Складність ситуації полягала в тому, що, по-перше, це спричинило проблему митрополичого підпорядкування цих єпархій, які знаходилися тепер у складі різних держав, а, по-друге, загострила питання церковних зв'язків. Відтак, перерозподіл та роздроблення єпархій уніатської церкви негативно позначилися як на її цілісності, так і на керованості [12, с. 280].

Отже, внаслідок першого поділу Польщі уніатська церква була поділена між двома імперіями: Габсбургів та Романових. ЧСВВ розпався на декілька частин, з яких одна (галицька) відійшла до Австро-Угорщини, а інша – білоруська – до Росії. Відтак, замість двох василіанських провінцій, Литовської і Польської (Руської), постало вже чотири: Литовська, Польська (Руська), Білоруська та Галицька.

У 1793 р. відбувся другий поділ Польщі. Згідно з угодою, підписаною в Петербурзі 23 січня 1793 р. між російською та прусською сторонами, остання отримала Гданськ, Торунь, решту Великопольщі і Куявії та північно-західну частину Мазовії. Ці території охоплювали 58 тис. кв. км, на них проживав майже 1 млн. чол. До складу Російської імперії відійшли центральна частина Білорусі, Київське, Брацлавське і Подільське воєводства, загальною площею 280 тис. кв. км з населенням до 3 млн чол. [12, с. 281].

Після першого (1772 р.) і другого (1793 р.) поділів Польщі у договорі, укладеному в Гродно 1793 р., Катерина II від імені свого і своїх наступників на троні підтвердила, що “на вічні часи католикам двох обрядів будуть гарантовані їх привілеї, маєтки, церкви”, що “ніколи не буде застосована верховна царська влада для порушення прав католицького віровизнання двох обрядів” на землях, які відійшли до Росії [19, с. 23]. Однак відразу після підписання цього документа на нараді вищого православного духовенства від імені імператриці її міністр Пушкін наполягав на необхідності “якнайшвидше і найрішучіше повернути польських уніатів до православної церкви” [19, с. 26].

На приєднаних до Російської імперії українських та білоруських землях після другого поділу Польщі були утворені Брацлавська (за назвою міста, – сучасна Вінницька обл.), Ізяславська (назва, похідна від містечка Ізяслав, – сучасна Хмельниччина) та Мінська губернії. Враховуючи те, що на величезній території

трьох названих губерній на цей час було відносно мало православних парафій, церков, монастирів та духовенства, було вирішено створити тут одну православну Мінсько-Ізяславсько-Брацлавську єпархію, в межах якої на 1793 р. нараховувалося 329 православних церков [9, с. 202].

Указом від 15 травня 1793 р. її архієпископом було призначено єпископа Київської митрополії Віктора (Садковського). Зважаючи на офіційну позицію російського уряду щодо статусу християнських конфесій (т. зв. трактат про віротерпимість Катерини II) та відсутність спеціальних вказівок Синоду з цього приводу, архієпископ Віктор не наважувався форсувати приєднання уніатів до православ'я. У квітні 1794 р. як реакція на його запит з цього питання з Петербурга надійшло “височайше” розпорядження імператриці, яке зобов'язувало генерал-губернатора Тутолміна [4] надати новоприєднаним до Російської православної церкви захист і допомогу, а Синод – доручити архієпископу Віктору, аби він оприлюднив свою пастирську грамоту із закликом до уніатів повернутися в православ'я [7, с. 79]. У ній В. Садковський писав: “Виконуючи обов'язок пастиря, якому про спасіння душ людських ввірено невтормне піклування, та виконуючи волю помазаниці Господньої, запрошуємо гласом євангельським усіх, незалежно від статі та віку, в пожилців нашої пастви, прабатьки, батьки яких і вони самі лестощами й страхом від благочестя навернені в унію з латинами, повернутися безбоязно в обійми православної східної церкви... І не бійтеся властей духовних чи світських римського закону, знаючи, що коли всемілостивіша государиня наша дозволяє іновірним вільно сповідувати закон, від предків кожному успадкований, то, з іншого боку, аж ніяк не попустить, аби будь-хто з бажаючих обернутись у віру православному, панівну в імперії, а надто з тих, чиї предки чи самі вони з надра благочестя підступно й насильно вирвані, найменших кривд чи утисків зазнали, в чому, з волі її монаршої, відповідні начальства будуть піклуватися й озлобленим подадуть руку законної допомоги...” [3, с. 254].

Документом, який розставив акценти в пріоритетах російського самодержавства в церковно-релігійній царині Правобережної України, став указ імператриці від 22 квітня 1794 р. на ім'я генерал-губернатора Тутолміна, де відверто йшлося про викорінення унії й наголошувалося, що “возз'єднання – найнадійніший засіб для укріплення народу в одностійстві та спокої і що

протидія возз'єднанню з боку латинян та уніатів буде оцінена як кримінальний злочин, що підлягає судові й тягне за собою заборону на маєток" [3, с. 253]. Відтак, царський уряд і вище духовенство Російської православної церкви чітко визначили своє ставлення щодо уніатської церкви, яка, на їхню думку, була перешкодою на шляху остаточного утвердження влади російського самодержавства на цих теренах. Тому практично із самого початку панування російського царизму на Правобережній Україні він вів цілеспрямовану політику її скасування [22, с. 11].

Вже через півтора року, а саме 22 жовтня 1794 р., архієпископ Віктор доводив до відома Синоду, що за означений період на Поділлі до православ'я приєдналося 333 093 уніатів, а з ними – 463 священики. Вони були об'єднані в 721 парафію. На цей час на Поділлі до православ'я були також навернені Сатанівський, Грабовський, Головчинський та Корожовецький монастирі [21, с. 107].

У Російської православної церкви відразу виникло багато проблем із забезпеченням кліром такої кількості нових парафій, оскільки їх було значно більше, ніж наявного в цьому регіоні православного духовенства. У зв'язку з цим Синод надав право архієпископові Віктору залучати із сусідніх єпархій православних ієреїв, котрі були необхідні для навернення уніатів, а також для заповнення вакантних місць священнослужителів у новоутворених православних парафіях.

Уже в серпні 1794 р. до Ізяславської губернії прибули призначені Синодом особи, яким були доручені посади в різних місцевостях Правобережної України. Так, ігуменові Георгіївського Лебединського монастиря Данилу був доручений Житомирський добродієцький округ, ігуменові Ржищевського Преображенського монастиря Гервасію – Овруцький, ігуменові Миколаївського Пустинно-Медведівського монастиря Віссаріону – Ізяславський, ігуменові Мошногірського Вознесенського монастиря Лазарю – Домбровицький, ігуменові Богуславського Миколаївського монастиря Аркадію – Корецький і Степанський, ігуменові Виноградського Успенського монастиря Давиду – Рівненський, ігуменові Жаботинського Онуфрієвського монастиря Мелхіседку – Острозький. Протоієрей Київської єпархії Переяславського повіту Артемій Стрихін був призначений благочинним Теофіпольського округу, а хрестовий протоієрей Іван Бочковський – Старокостянтинівського. Пізніше, через звільнення благочинних Острозького Мелхіседека і Рівненського Давида, на їх місця були

призначені відповідно у грудні 1794 р. Звенигородський протоієрей Іван Радзимовський та в лютому 1795 р. священник з Києва Іван Ліневич [13, с. 1169]. У січні 1795 р. для заповнення місць священнослужителів у вакантних парафіях Ізяславської губернії прибули 42 ієреї з Київської єпархії, 19 – з Чернігівської, 56 – з Брацлавської та декілька – з Могилівської [3, с. 255].

Оскільки Російській православній церкві потрібно було виконати колосальну роботу, пов'язану з організацією релігійно-церковного життя мільйонів новонавернених, саме тому кожен благочинний мав при собі двох помічників – осіб духовного стану, один з яких займався діловодством. Від архієпископа Віктора новопризначеним благочинним була надіслана особлива інструкція, якою визначалися їхні обов'язки та конкретні дії у справі приєднання уніатів. Зокрема, від них вимагалось подання відомостей (як двотижневих, так і генеральних) про тих осіб, котрі приєдналися до православ'я, з перерахуванням прізвищ священників, назв церков і сіл. Причому потрібно було вказувати точні дані про всіх членів родини приєданого ієрея, а також подавати список тих населених пунктів, мешканці яких не побажали приєднатися до православ'я, з обов'язковою поміткою того, кому персонально доручено опікуватися саме цими парафіями.

Зрозуміло, що така копітка робота вимагала від православного духовенства відповідальності та значних зусиль. Але, як свідчать джерела, далеко не всі новоприбулі православні священники мали необхідні для цього знання та досвід. Так, один із таких “волонтерів” відверто писав архімандритові Варлааму (Шишацькому), який пізніше став єпископом Житомирським, що “народ вимагає пояснення, в чому полягає справжня відмінність між унією і православ'ям, а так як я в цьому знаходжу себе недостатнім, то тим лише й відмовляюся, що я не на диспути приїхав, а для приєднання істинно бажуючих в простоті духу; також і приєдані священники вимагають настанов у пізнанні вчення та дій святих таїнств, у чому знаходжу себе недостатнім” [13, с. 1171]. У зв'язку з цим він просив Варлаама звільнити його.

Переміщення в новоприєдані землі православних священників з інших, зокрема великоруських єпархій, на перший погляд, наче й вирішувало проблему забезпечення їх кліром, проте водночас створювало нові, іноді досить болісні проблеми. До них перш за все варто віднести явно недостатнє фінансування всієї справи навернення уніатів до Російської православної церкви,

зокрема утримання новоприбулих священнослужителів. Воно було настільки мізерним, що багатьом благочинним доводилося утримувати себе і підлеглих на власні кошти. Так, ігумен Мошногірського Вознесенського монастиря Лазар, котрий опікувався справою приєднання уніатів у Домбровицькому окрузі Ізяславської губернії, писав, що він довів себе і своє помешкання до зубожіння, утримуючи себе та підлеглих, зокрема новоприбулих священників. Благочинний Ізяславського округу Віссаріон доповідав архімандритові Варлааму, що платні йому з помічником і писарем, а також коштів на канцелярські витрати з 7 серпня 1794 до 29 березня 1795 рр. було надіслано від губернатора всього 90 рублів. Він бідкався, що витратив на нагальні церковні потреби чимало своїх грошей. У зв'язку з цим він просив для себе термінової виплати допомоги та звільнення з посади. Таке ж прохання було надіслане архімандритові Варлааму й благочинним Овруцького округу Гервасієм. Траплялися навіть випадки, коли окремі із “волонтерів” навіть самовільно покидали свої місця [13, с. 1172]. Отже, доволі нестабільне та явно недостатнє фінансове забезпечення новоприбулого православного кліру суттєво впливало на духовно-моральний та, зрештою, навіть і на фізичний стан місіонерів. Можна вважати, що саме це стало одним із чинників, що справив гальмівний вплив на справу приєднання уніатів Правобережної України до Російської православної церкви.

Відірвані від своїх сімей і звичного побуту життя, новоприбулі священники опинялися в новому, часто чужому для них у духовно-культурному сенсі середовищі. Крім цього, їх гнітило непевне становище й часті переміщення з одного місця на інше. Наприклад, православний священник призначався в таку парафію, де уніатський ієрей спочатку відмовлявся від православ'я, однак потім, через деякий час, змінював своє рішення на користь православ'я; тоді перший повинен був звільнити йому місце й чекати призначення на інше. Таким чином, поставлені в доволі складне становище, деякі з “переселенців”, “переслідуючи свої особисті інтереси, часто спричиняли розбрат між народом і новонаверненими їх пастирями і навіть чинили опір розпорядженням благочинних” [13, с. 1174]. Отже, справа навернення уніатів до Російської православної церкви, у якій безумовну зацікавленість виявляло російське самодержавство, наштовхнулася на вкрай погану організацію, зокрема явно недостатнє фінансове забезпечення. Наслідком цього стало те, що в період між другим і третім поділами

Польщі більшість уніатів залишалися в лоні своєї церкви.

Третій, остаточний, поділ Польщі відбувся в 1795 р. За ним Пруссія отримала частину Підляшшя й Мазовше з Варшавою, частини Жемайтії та Малопольщі загальною площею 55 тис. кв. км з населенням 1 млн. чол. До Австро-Угорщини відійшла частина Малопольщі з Краковом, а також частина Підляшшя та Мазовше площею 47 тис. кв. км з населенням 1,2 млн чол. Східні ж терени, заселені переважно литовцями, білорусами та українцями на схід від Бугу, Немирова й Гродна площею 120 тис. кв. км з населенням 1,2 млн чол., отримала Росія [12, с. 282].

Відтак, після трьох поділів Польщі вся Правобережна Україна була прилучена до Російської імперії. Царський уряд прагнув не лише територіально, а й духовно-культурно опанувати нею. Одним із вагомих інструментів політики російського самодержавства на цих землях наприкінці XVIII ст. стало утвердження позицій Російської православної церкви. Зміцнюючи своє панування, царизм вдався до тиску на автохтонне населення, спрямованого на обмеження діяльності церковних громад інших християнських віросповідань, насамперед греко-католицького (уніатсько-го), яке за кілька століть вкоренилося на Волині та Поділлі.

1795 р. були ліквідовані уніатські єпархії – Київська митрополія, Полоцька архієпископська, єпископські Пінська, Луцька та Володимиро-Брестська, – як непотрібні. Їхні парафіяльні церкви та монастирі були передані білоруському уніатському архієпископу Іраклію Лісовському. Тоді ж було скасоване василіанське орденське керівництво [3, с. 252].

Ще в червні 1794 р. архієпископ Віктор поширив серед православних священиків прислану Синодом інструкцію, де були викладені методи роботи з уніатами. Зокрема, їм рекомендували активно використовувати місцеві органи влади, поліцію, а священиків, котрі відмовлялися приєднатися до православ'я, навіть радили силою виганяти з їх парафій. У результаті узгоджених дій світської та духовної влади, на кінець 1796 р. лише у волинських уніатів було відібрано майже 900 церков і “приєднано” до православ'я близько 150 тис. осіб з 800 священнослужителями. У багатьох випадках це робилося за допомогою поліції і каральних загонів.

Загалом у 1795 р. Російська православна церква збагатилася 1.010.090 чол. з 1.700 церквами і 1.032 священиками. На кінець правління Катерини II (1796 р.) за рахунок Правобережжя кіль-

кість її вірних збільшилася майже на 2 мільйони осіб. Тенденція до скорочення кількісних показників уніатської церкви фіксувалася і надалі, внаслідок чого на 1804 р. в Росії нараховувалося 1.398.500 уніатів і 1.388 парафіяльних церков.

Поступово відбувалася й ліквідація уніатських монастирів. Так, якщо на 1771 р. уніатська церква мала 250 василіанських монастирів [9, с. 203], то на початок ХІХ ст. їх залишилося трохи більше 50: на Київщині – 9, на Поділлі – 11, на Волині – 36 [11, с. 313 – 317].

Прикладом того, як реалізовувалася спланована царським урядом Росії реорганізація та поступове скасування уніатських монастирів Правобережжя, є низка подій з історії василіанського Богоявленського монастиря в Кременці кінця ХVІІІ – першої третини ХІХ ст. Їх наводить відомий волинський дослідник М. Теодорович у ґрунтовному дослідженні “Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии” [20]. Він зазначає, що в 1794 – 1796 рр. усі уніатські церкви Кременця та його околиць були скасовані, за винятком Богоявленського монастиря, який, за його висловом, “погряз” в унії. Відтак, щоб спонукати його мешканців перейти до православ’я, у 1795 р. за розпорядженням уряду три кімнати нижнього поверху монастиря були віддані в розпорядження православного духовенства. Це мотивувалося тим, що значна частина місцевих уніатів уже перейшла в православ’я. У 1807 р. споруди Богоявленського василіанського монастиря, по “височайшому повелінню”, були передані Кременецькому ліцею, а ченці-василіани переведені в колишній реформатський монастир, що знаходився в Дубенському повіті. Зрештою, у 1839 р. ця василіанська чернеча обитель була скасована остаточно [20, с. 415 – 426].

Особливої уваги заслуговують ті зміни, які з часом виявилися в освітньо-виховній та кадровій сферах Правобережжя. Уніатська церква на її теренах до її самодержавно-православної ліквідації надбала значний потенціал у галузі розвитку освіти. Ця діяльність, започаткована ЧСВВ ще в середині ХVІІІ ст., у ХVІІІ ст. досягла своєрідного апогею. В означений період було відкрито значну кількість василіанських шкіл, зокрема у Бучачі (1721 р.), Шаргороді (1749 р.), Любарі (1758 р.), Умані (1766 р.). Відзначимо, що в багатьох випадках фундаторами цих навчальних закладів були місцеві магнати. Так, наприклад, василіанська школа в Шаргороді була заснована на кошти Станіслава Любомирського,

у Бучачі – за фінансового сприяння Миколи Потоцького, а в Любарі – Франциска Любомирського [25, с. 495].

Програма василіанських шкіл будувалася за зразком єзуїтських колегіумів. Як звичайно, це були навчальні заклади двох рівнів – трикласні, у яких вивчалися латинська, польська, німецька й церковнослов'янська мови, а також поетика та риторика, та шестикласні, де викладався ще й курс філософії [10, с. 451]. У монастирських публічних школах уніатської церкви здобували освіту не лише представники духовенства, а й світські особи – діти шляхти, козацької старшини, міщан. Стимулом для участі василіанських монастирів у розвитку освіти на Правобережжі послужив указ Катерини II від 6 вересня 1795 р., за яким саме їхнє існування у цьому регіоні ставилося в залежність від того, матимуть вони публічні школи чи ні [8, с. 891]. Альтернативи їм на той час тут не було. Відтак, якщо на межі 80 – 90 рр. XVIII ст. на Правобережжі було всього 9 василіанських шкіл (у Барі, Бучачі, Каневі, Умані, Любарі, Овручі, Острозі, Шаргороді та Володимирі-Волинському), то після вищезгаданого указу вони з'явилися практично в кожному вцілілому василіанському монастирі. На думку о. Назарка, практично при кожному з них існувала школа [14]. Якщо врахувати, що Литовська провінція в 1743 – 1772 рр. мала 73 монастирі, а Руська провінція – 81 (1743 р. їх нараховувалося 109), то, відповідно, за припущенням П. Шкраб'юка, шкіл було більше сотні [24, с. 163].

Уніатські публічні школи (колегії) функціонували довгий час у Барі, Білостоці, Володимир-Волинському, Гощі, Жировицях, Збаражжі, Каневі, Крем'янці, Любарі, Маліївці, Овручі, Острозі, Почаєві, Умані, Шаргороді [24, с. 160]. У них працювали кваліфіковані вчителі-іноземці, викладалися грецька, єврейська, французька, німецька, італійська, англійська мови. У колегіях також приділялася значна увага викладанню гуманітарних і природничих дисциплін. Організовувалися в них і щотижневі наукові диспути. Василіанські публічні школи були, як правило, з п'ятирічним терміном навчання. Найбільшу таку школу мав Барський уніатський монастир, де на початку XIX ст. навчалася майже тисяча учнів. Шестикласна школа Любарського монастиря, розрахована на 500 учнів, відзначалася з-поміж інших василіанських публічних навчальних закладів тим, що мала дуже хорошу матеріальну базу: добре обладнаний фізичний кабінет, бібліотеку на 17 тис. томів, а також ботанічний сад для занять з

природознавства. Відомо, що в школі шаргородських василіан у 80-х рр. XVIII ст. нараховувалося близько 600 учнів. На початку XIX ст. уманські василіани, школа яких вважалася найпрестижнішою на Правобережній Україні, навчали 263 учні, канівські – 190, овруцькі – 255, володимир-волинські – 125, лисянські, загорівські, жидичинські, тригірські й інші – по кілька десятків. Наприкінці XVIII ст. у василіанських колегіях нараховувалося до 3 тис. учнів, яких навчали приблизно 100 професорів [18, с. 29 – 30].

Зрозуміло, що, крім світської освіти, ЧСВВ приділяв велику увагу навчанню церковних кадрів у духовних семінаріях. Ще 1613 р. у Батені була створена перша василіанська студія, де готували кандидатів до чернечого служіння. Для майбутніх уніатських священиків відкривалися студії філософії, теології та риторики. Зокрема, у 1773 – 1774 рр. богословські студії були відкриті у Львові, Лаврові та Кам'янці; філософські – у Тереховлі, Загайцях-Луцьку та Замості; риторики – у Белостоці, Мільчу і Сатанові [24, с. 167]. Кращих студентів-василіан посилали на навчання за кордон, насамперед до Риму – у Грецьку колегію св. Афанасія. Така система підготовки кадрів була вкрай необхідна для того, “щоби потім провадити духовний вишкіл членів ЧСВВ та єпархіального духовенства” [24, с. 157]. Духовні семінарії були відкриті у Володимирі-Волинському, Холмі, Бучачі, Жировицях, Луцьку, Почаєві, Львові, Кам'янці, Житомирі, Радомишлі та Умані.

Як уже наголошувалося, після включення Правобережної України до складу Російської імперії внаслідок другого та третього поділів Польщі, перед царським урядом постало питання забезпечення новоприєднаних територій православним кліром. Одним із заходів, спрямованих на вирішення цієї проблеми, було відкриття на них на межі XVIII – XIX ст. єпархіальних православних духовних семінарій. У них, до речі, спочатку працювали викладачами “виученики” василіан, оскільки частина правобережних православних священиків свого часу закінчувала духовні училища єзуїтів, піарів чи василіан.

Результативною виявилася діяльність уніатів і в галузі книговидавництва. Найбільшими з організованих ними друкарень були Віленська, Супральська, Почаївська, Уневська, Львівська та Мінська. З 1628 р. до кінця XVIII ст. з василіанських друкарень вийшло у світ приблизно 13 тис. книг польською, латинською й церковно-слов'янською мовами. Чи не найпотужнішою серед них була Почаївська, заснована в 1732 – 1733 рр. Приблизно

за сторіччя зусиллями ченців-василіан у ній було надруковано близько 300 найменувань книг релігійно-церковного і світського змісту [18, с. 30]. Зрозуміло, що радикальне зменшення чисельності уніатів, а також їх парафіяльної мережі не могло не відбитися на їх видавничій справі.

Починаючи з 1793 р., після другого поділу Речі Посполитої, розгортається наступ царизму та Синоду на видавничу діяльність та книгодрукування українською мовою. Хоча Синод заборонив таке книгодрукування, Почаївська лавра, контрольована уніатським ЧСВВ, активно видавала й поширювала по всій Україні такі церковні видання. На думку А. Гудими, переважання книг церковнослов'янською та українською мовами у видавничій продукції ченців-василіан Почаївського монастиря пояснюється тим, що серед них було чимало тих, хто прагнув підтримати в народі національну свідомість і традиції. У цьому сенсі звертають на себе увагу такі уніатські видання, як “Політика свецкая” (1770 р.) про правила дотримання добрих манер, господарський порадище (1788 р.), який став читанкою в парафіяльних школах, “Богогласник” (1790 р.) – збірник церковних пісень, “Науки парафіяльні” (1794 р.) – церковні проповіді українською мовою та інші видання богослужбового, проповідницького, катехизисного та господарського змісту, що мали виразний національний характер [6, с. 24 – 25].

Зрозуміло, що ставлення російського самодержавства до уніатської церкви не могло не потрапити в поле зору керівництва римокатолицької церкви. Саме тому Папа Пій VI 12 вересня 1795 р. звернувся до Катерини II з посланням, у якому просив зберегти свободу віросповідання для вірних католицької церкви східного і латинського обрядів, але в Петербурзі це прохання Апостольської Столиці було проігноровано. Відтак, “місійна акція” “возз'єднання уніатів” призвела до втрати уніатською церквою 9 тисяч парафій, 145 монастирів і понад 8 млн вірних [15, с. 107].

Отже, трансформаційні процеси в Уніатській церкві в зазначений період були спрямовані на послаблення її позицій на теренах Правобережної України, зокрема духовно-культурного потенціалу. Вони виявилися в помітному скороченні її парафіяльної мережі, перерозподілі та роздробленні єпархій, що негативно позначилося на її цілісності та керованості, радикальному зменшенні чисельності вірних, духовенства й чернечих осередків та їхнього культурно-освітнього й виховного впливу на автохтонне населення. Приблизно за чверть століття (1772 – 1795 рр.) уніат-

ська церква зазнала значних змін, які стали початковим етапом її скасування.

Список використаних джерел та літератури

1. Андрухів І. Цариця карпатського краю (Нарис історії Василянського чернецтва, монастиря та чудотворної ікони Матері Божої в Гошеві) / І. Андрухів. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2002. – 160 с.

2. Барановский С. Библиографическая заметка на грамоту, данную в XVIII столетии (1710 г.) униатским епископом Львом Шептицким, в Решневещкую Преображенскую церковь (Кременецкого уезда) / С. Барановский // Волинские Епархиальные Ведомости. – 1873. – № 21. – Ч. неоф. – С. 748.

3. Батюшков П. М. Волинь. Історичні долі південно-західного краю / П. М. Батюшков ; [післямова В. С. Мороза ; пер. з рос. М. А. Миколаєнка]. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 424 с.

4. Бармак М. В. Генерал-губернатор в системі управління Правобережною Україною / М. В. Бармак // Сторінки історії : збірник наукових праць / відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К. : ІВЦ “Видавництво “Політехніка””, 2006. – Вип. 22. – С. 3–13.

5. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви : [у 4 т., 5 кн.] / І. Власовський. – Репр. відтворення вид. 1957 р. – К. : Либідь, 1998. – Т. 3 : (XVIII – XX ст.). – 360 с.

6. Гудима А. Почаївський монастир в історичній долі українства / А. Гудима. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 40 с.

7. Жилюк С. І. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.) / С. І. Жилюк. – Житомир : Журфонд, 1996. – 174 с.

8. Из истории воссоединения униатов с православной церковью // Волинские епархиальные ведомости. – 1890. – № 27. – Ч. неоф. – С. 891–910.

9. Історія православної церкви в Україні : [збірка наукових праць]. – К. : Четверта хвиля, 1997. – 292 с.

10. Історія української культури : [у 5 т.]. – Т. 3. – Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. – К. : Наукова думка, 2003. – 1246 с.

11. Крижанівський О. П. Історія церкви та релігійної думки в Україні : [навчальний посібник] : [у 3-х кн.]. – Кн. 3 : Кінець XVI – середина XIX століття / О. П. Крижанівський. – К. : Либідь, 1994. – 336 с.

12. Кухарський М. Стан греко-католицької церкви під час поділів Польщі XVIII ст. / М. Кухарський // Україна і Ватикан. Серія збірників наукових праць. – Вип. I : Українсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і міжконфесійних проблем / [за загальною ред. д. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), д. і. н. О. Реєнта, д. філос. н. П. Яроцького, д. філос. н. Л. Филипович, д. філос. н. С. Кияка]. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – С. 279–283.

13. Липский И. Воссоединение униатов на Волыни в 1794-5 годах по документам Волынской духовной консистории за 1795 год / И. Липский // Волынские Епархиальные Ведомости. – 1880. – № 26. – Ч. неоф. – С. 1167–1178.

14. Назарко І. Василіани / І. Назарко // Енциклопедія українознавства : [в 11 т.] / Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові. – Львів : Молоде життя, 1993. – Т. 1. – С. 213.

15. Панас К. Історія Української церкви / К. Панас. – Львів : НВП “Трансінтех”, 1992. – 160 с.

16. Сенік С. Українська церква в XVII столітті / С. Сенік // Ковчег : збірник статей з церковної історії. – Львів : Інститут історичних досліджень Львівського державного університету ім. Івана Франка, Інститут Історії Церкви, 1993. – Число I. – С. 25–71.

17. Сенік С. Два митрополити – Потій і Рутський / С. Сенік // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління: матеріали перших “Берестейських читань” (Львів, Івано-Франківськ. Київ, 1-6 жовтня 1994 р.). – Львів : Інститут історії церкви Львівської богословської академії, 1995. – С. 137–148.

18. Стоколос Н. “До приведения в совершенное единение с великороссийскими...” Н. Стоколос // Людина і світ. – 2002. – № 9. – С. 26–37.

19. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.): [монографія]. – Рівне : РІС КСУ – ППФ “Ліста-М”, 2003. – 480 с.

20. Теодорович М. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / М. Теодорович // Волынские епархиальные ведомости. – № 14. – Ч. неоф. – С. 415–426.

21. Хіхляч Б. Ліквідація уніатської церкви на Східному Поділлі у 1794–1796 рр. / Б. Хіхляч // Українське релігієзнавство. – 2005. – № 2. – С. 104–112.

22. Хитровська Ю. В. Громадянсько-політична позиція духовенства Правобережної України наприкінці XVIII – середині XIX ст. (в контексті церковної політики самодержавства) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К. : Інформаційно-видавничий центр Товариства “Знання”, 2001. – 20 с.

23. Чубатий М. Українська католицька церква / М. Чубатий. – Львів : Місійне згромадження св. Кирила і Методія, 1993. – 24 с.

24. Шкраб'юк П. В. Монаший чин отців Василіян у національному житті України / П. В. Шкраб'юк. – Львів : ВВП “Місіонер”, 2005. – 439 с.

25. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – [2-ге вид., перероблене та розшир.]. – К. : Критика, 2005. – 584 с.